

Дирекция "Политика по
отношение на предприятията"
Министерство на икономиката
и енергетиката

Министерство на икономиката и енергетиката

Проект: Изследване и анализ на състоянието на процеса по възпитание, обучение и образование в предприемачество в средните професионални училища в България и Пакет от мерки за повишаване нивото на образование, обучение и възпитаване в дух на предприемачество.

Резюме
на аналитичен доклад по Фаза 1:
Изследване и анализ на състоянието на процеса по възпитание, обучение и образование в предприемачество в средните професионални училища в България

Октомври 2005 г.

Обучението и възпитанието в предприемачески дух е съществен компонент в цялостната политика на българското правителство за подкрепа на малкия и среден бизнес и предприемачеството в страната. Настоящият проект е инициран от Министерството на икономиката и се координира от дирекция “Политика по отношение на предприятията”. Той се осъществява в контекста на Европейската харта за малките предприятия, в която се призовава на всички образователни нива да се преподават бизнес и предприемачество, както и да се разработват схеми за обучение на стопански ръководители.

Въпреки някои позитивни начални стъпки обаче, може да се твърди, че в България все още липсва цялостна система за професионално обучение и възпитание в предприемачество на ниво средно професионално образование. Реализираният проект може да подпомогне развитието и модернизиранието на обучението, възпитанието и образованието в предприемачески дух в няколко съществени направления:

Първо, цялостният преглед на европейските принципи и политики в областта на професионалното образование и обучение в дух на предприемачество би дал възможност за актуализиране и усъвършенстване на националната политика в тази област.

Второ, идентифицирането на добри европейски и национални практики на обучение и възпитание в предприемачески дух в средното професионално образование би позволило тяхното ускорено адаптиране и репликиране в голям брой средни професионални училища в България.

Трето, разработването на цялостна система от индикатори за оценка на обучението в предприемачество би отговорило на една назряла потребност не само от анализ на моментното състояние и тенденциите в средните професионални училища в България, но и за сравнителна оценка на българската образователна система и спрямо страните от Европейския съюз в тази област.

Четвърто, анализът на системата на средното професионално образование в страната и съществуващите в нея проблеми от гледна точка на основните субекти в нея – ученици и учители, е необходимо условие за усъвършенстване на учебната документация (учебни планове и програми) за изучаването на икономически предмети и предприемачество, формите и методите на преподаване, практическото обучение и др.

Пето, отчитането на мненията и оценките на представителите на бизнеса за състоянието и ефективността на професионалното образование е предпоставка за предлагане на мерки и стимули за модернизация и развитие на обучението и възпитанието в предприемачество, формиране на предприемаческа култура и активизиране на връзките между образователните институции и бизнеса.

Шесто, изследването на мотивацията на учениците в средните професионални училища за изучаване на предприемачество и на тяхната готовност да започнат собствен бизнес след приключване на образованието си би позволило да се предложат инициативи за насърчаване създаването на успешни стартиращи фирми.

Седмо, стимулирането на широк обществен дебат по проблемите на обучението и възпитанието в предприемачески дух би създавало силна обществена подкрепа за активизиране на образователната реформа в това направление, както и би мобилизирило експертния потенциал на заинтересованите обществени групи за предлагане на адекватни и ефикасни решения в тази сфера.

В крайна сметка цялостната реализация на проекта трябва да доведе до разработването на Пакет от мерки за повишаване нивото на образование, обучение и възпитание в дух на предприемачество. Тяхното последователно и систематично осъществяване би подпомогнало съществено ускоряването на икономическия растеж в страната и повишаването на конкурентоспособността на българската икономика.

Настоящият проект се явява средство за оптимизиране на процеса по обучение, образование и възпитание в дух на предприемачество в средните професионални училища в нашата страна. **Основна цел** на проекта е да бъде разработен Пакет от мерки, съдържащ

конкретни предложения за пропагандирането и цялостното възпитание в дух на предприемачество в средното образование като се повиши образователния потенциал и ефективността на учебните програми на професионалните учебни заведения в България, което е предпоставка за увеличаване на конкурентоспособността на малките и средни предприятия, способстващи икономическия растеж на страната.

Проектът се реализира в две основни фази. В този доклад са отразени резултатите от неговата първа фаза *„Изследване и анализ на състоянието на процеса по възпитание, обучение и образование в предприемачество в средните професионални училища в България”*. Втората фаза на проекта (*“Пакет от мерки за повишаване нивото на образование, обучение и възпитаване в дух на предприемачество”*) ще бъде реализирана след обсъждането и приемането на доклада за резултатите от първата фаза на проекта.

При реализацията на тази фаза е използвана комбинация от качествени и количествени изследователски методи:

Представително изследване сред учениците и младежите в средните училища и професионални учебни заведения

Изследването е базирано на случайна двустепенна гнездова извадка сред учениците в средните професионални училища. Планираната и изпълнена извадка е с размер N=1000 души. Наблюденията бяха извършени в областните градове на територията на България. Извадката беше формирана на два етапа. На първия етап беше генерирана случайна извадка от приблизително 50 учебни заведения, в които са провеждани и самите интервюта. Бяха използвани публични списъци на средните общообразователни и професионални училища като в извадката са включени професионални училища с технически профил, професионални гимназии с икономически профил и общообразователни училища. На следващия етап, във всяко от избраните училища бяха проведени 20 персонални стандартизирани интервюта с ученици подбрани по случаен начин. С цел осигуряване на представителност на данните, подборът се извърши и контролира като се спазват разпределенията по някои основни демографски характеристики като пол, възраст, етническа принадлежност и др.

Изследване сред учители и директори на средни професионални и общообразователни училища

Този изследователски метод е осъществен чрез изследвания с използване на персонално полустандартизирано интервю. Планираният обем на извадката е с размер N=200 души, а изпълнението е N=193. Наблюденията са проведени в предварително определени по случаен начин учебни заведения, в които са реализирани и интервюта с ученици. Конкретните интервюта бяха проведени с учители, пряко ангажирани или компетентни в сферата на професионалното обучение. Успоредно с това бяха проведени разговори и с представители на ръководството на съответното заведение.

Изследване на представители на бизнеса

Структурата на извадката за провеждане на полу-стандартизирани интервюта с представители на бизнеса е формирана по два критерия: отрасъл и брой заети лица във фирмата. Секторите „производство”, „търговия” и „услуги” са основни за икономиката на страната. Допълнително са добавени областите „транспорт, хотелиерство, ресторантьорство”, тъй като там се наемат много хора със средно образование и това е оправдано от нуждите на изследването. Общо са направени 85 интервюта по горната схема за подбор. Във всички интервюта е търсено мнението на управителя, собственика или друг заемач висока длъжност във фирмата в зависимост от структурата ѝ. От интервюираните 47.6% са управители, 36.9 % са собственици, а 15.5% заемат друга длъжност, в това число прокурист, главен счетоводител, специалист по маркетинг и реклама, човешки ресурси и

други. Направени са и интервюта с представители на бизнес асоциации. Това са Българска стопанска камара, Българска търговско-промишлена палата и Фондация за развитие на предприемачеството. Представител на Съюза за стопанска инициатива бе интервюиран в качеството му на отговарящ за центъра за професионално обучение на съюза.

Изследване на центровете за професионално образование

Подборът на центровете, които да бъдат включени в изследването, беше направен въз основа на Закона за професионално образование и обучение, чл.8, ал.3 и чл.9, ал.1, т.3. В изследването са включени центровете, които имат лиценз за обучение за придобиване на трета квалификационна степен или извършват обучение по програми за квалификация до степен „Е”. В обучението по тези професии се включват модули по предприемачество като част от задължителната професионална подготовка. Националната агенция за професионално образование и обучение (НАПОО) е лицензирала общо 268 центъра за професионално обучение, а 19 центъра са в процес на открита процедура. От тези центрове бяха направени полу-стандартизирани интервюта с представители на 34, които имат издаден лиценз за трета квалификационна степен. Респонденти са управители или собственици на центровете.

Проектът бе ориентиран към следните целеви групи:

- Учениците и младежите в средните общообразователни и професионални училища - изследвани са представителите на тази специфична група, за да се получи задълбочена представа за нагласите, мненията и оценките им по отношение състоянието на учебните планове и програми, присъствието на специализирани предмети за бизнес и предприемачество в учебните планове, нивото на мотивация и склонността на учениците да бъдат обучавани в такива програми и др.;

- Учители и директори на средни професионални и икономически профилирани общообразователни училища – те предоставят информация, както за проблемите на средното професионално образование, степента на ефективност на учебните предмети и формите на теоретическо и практическо обучение в областта на бизнеса и предприемачеството, така и за генерирането на конкретни предложения и препоръки за развитие на обучението и възпитанието в дух на предприемачество.

- Представители на деловите среди и бизнеса в България – изследването е насочено предимно към представителите на малки и средни предприятия от всички икономически сектори. Важността на информацията, предоставена от тези респонденти, се определя от практическата необходимост от придобиване на първоначални знания и мотивация в областта на ръководенето на стопански единици, конкретни практически предложения за реформа в областта на образователната система и включването на учебни предмети в областта на предприемачеството, практическото обучение, вземането на бизнес решения и др.

- Представителите на образователни центрове и организации, които работят в областта на предоставянето на образователни услуги в бизнеса и предприемачеството.

Осъществен е и анализ на политически документи на Европейския съюз и българското правителство в областта на предприемачеството и насърчаването на малките и средни предприятия; действащи закони, нормативни актове и учебна документация в областта на средното образование, наличната статистическа информация, данни от проведени изследвания.

Резултатите от осъществяването на първата фаза на проекта са представени в няколко тематични модула:

1. Европейска и национална политика за насърчаване на предприемачеството и малките и средни предприятия.
2. Принципи и политики в областта на обучението в дух на предприемачеството Европейския съюз и в България.
3. Основни социално-икономически фактори, влияещи върху формирането на предприемачески дух.
4. Система от индикатори за оценка и текущ мониторинг на процесите на обучение, възпитание и образование в предприемачество.
5. Модели и добри европейски практики на професионално образование и обучение в предприемачество.
6. Състояние и тенденции на образователната система и средното професионално образование в страната.
7. Учебна документация (учебни планове и програми) в средните професионални икономически и технически училища.
8. Мнения на изследваните целеви групи (ученици, учители, представители на бизнеса и центровете за професионално обучение) относно съдържанието и формите на теоретическо и практическо обучение по бизнес и предприемачество;
9. Използването съвременни информационни и комуникационни технологии в учебния процес и неговата материално-техническа обезпеченост
10. Ролята и ангажираността на бизнеса с професионалното обучение по предприемачество и формирането на предприемаческа култура и умения.

В заключение са направени обобщаващи изводи за състоянието, тенденциите и основните проблеми в процеса на възпитание, обучение и образование в предприемачество в средните професионални училища в България.

ОЦЕНКА НА СЪЩЕСТВУВАЩИТЕ УЧЕБНИ ПЛАНОВЕ И ПРОГРАМИ ЗА ОБУЧЕНИЕ ПО ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДМЕТИ И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Сред една от основните целеви групи, включени в емпиричното проучване – учениците, преобладават положителните оценки и изявен интерес към действащите в момента учебни планове и изучаваните учебни икономически предмети. „Предприемачество” изучават около 8% от изследваните ученици. Най-силен интерес учениците проявяват към базисните икономически предмети като „Макроикономика” и „Основи на пазарната икономика”, както и към тези, които са свързани с управлението на фирмите. Младежите декларират сравнително най-слаба заинтересованост от изучаването на счетоводните и статистически предмети. На този фон прави впечатление проявеният значителен интерес към изучаването на предмета „Предприемачество”.

Данните показват значителна степен на деклариран интерес и удовлетвореност от нивото на преподаване на икономическата проблематика сред учениците, както и висока вътрешна убеденост в полезността на подобен тип знания. Според две трети от интервюираните младежи, преподаваните икономически предмети в училище носят в себе си потенциала да подпомогнат успешно бъдещата им професионална реализация. Учителите още по-категорично застъпват това мнение и споделят важността на получаването на икономически знания от всички ученици в средното училище.

Учениците от професионалните гимназии с икономически профил осъзнават в по-голяма степен значимостта на обучението по икономически предмети, а обучаващите се в средни професионални технически училища – в сравнително най-малка степен.

Прави впечатление, че около една трета от анкетиранияте преподаватели са посочили като полезно изучаването на предмета „Предприемачество” в училище, което го подрежда на второ място сред останалите икономически дисциплини.

Предметите, оценени като важни за учениците по принцип, в много голяма степен способстват за изграждането и на предприемачески нагласи и умения у младежите от средните училища. **Според повече от три четвърти от преподавателите предприемаческият дух се формира в най-голяма степен при изучаване на предмета „Основи на пазарната икономика”, а според около две трети – чрез обучение по предприемачество.** В тази насока като много полезна се оценява и подготовката по мениджмънт на фирмата, маркетинг и реклама, счетоводство на фирмата, бизнес комуникации.

Сред представителите на бизнеса е регистрирана ниска степен на информираност относно предметите, залегнали в обучението в дух на предприемачество в средните училища. Помолени да очертаят основните области, които би трябвало да залегнат в едно такова обучение, преобладаващата част от бизнесмените определиха като важни за формиране на предприемачески дух у учениците предмети като „Основи на икономиката”, „Право”, „Финанси”. Преподаването и усвояването на знания и умения от тези учебни предмети обаче, трябва да бъде тясно свързан с практиката. Допълнително, „модерните” предмети като „Маркетинг”, „Реклама”, „Мениджмънт”, „Бизнес комуникации” също са определяни като значими за формирането на предприемаческа култура.

Трябва да се уточни, че представителите на центровете за професионално обучение поставиха един малко по-различен акцент при определяне на тематичните области, които би трябвало да се включат в обучението в дух на предприемачество. Голямата част от интервюираните споменаха, че са необходими предмети като „Управление на човешки ресурси”, „Психология” и „мотивиращи дисциплини”. Очерталата се необходимост от компетенции за „работа с хора” е обективна и тя се установява особено добре от хора, които общуват или обучават желаещи да стартират собствен бизнес или реално организират такъв. Това следва да се има пред вид при структурирането на учебните планове и програми за формиране на компетенции, свързани с конкретни социални умения и предприемачески нагласи.

Представителите на бизнеса призовават за образование, което да възпитава хора, адекватни на съвременните изисквания. Те трябва да са комуникативни, работоспособни, организирани, справящи се с конкретни задачи. В този контекст предметите „География и икономика” и „Обща теория на статистиката” са определени като важни в по-малка степен за възпитаването на учениците в дух на предприемачество.

Друго често споделяно мнение сред представителите на тази група е, **че учителите трябва да преподават теорията, а действащи бизнесмени да се ангажират в по-голяма степен в практическото обучение.** Това становище се споделя и от представителите на центровете за професионално обучение. Очаква се, че бизнесмените ще могат най-добре и компетентно да представят примери, които да илюстрират теоретичните знания. Същевременно се отчита фактът, че става въпрос преди всичко за образование, което изисква педагогически умения. Учителите трябва да са водещите фигури, но участието на представители на бизнеса, които да говорят от позицията на собствения опит, е задължително. Включването на практикуващи бизнесмени ще онагледят и конкретизират учебния материал, което е основната препоръка към процеса на преподаване на икономически знания.

От една страна, **действащи бизнесмени могат да участват като “реални обучители” и консултанти в процеса на стажуването на учениците в реалната икономическа практика**, което за съжаление е доста ограничена практика на ниво средно образование. От друга страна, настоящето изследване показва, че има европейски опит при подготовката и повишаване на квалификацията на учители - превръщането им в “реални бизнесмени”, организатори на фирми, предприятия, производства и пр., което увеличава равнището на практическата им компетентност в областта на предприемачеството и те стават много по-полезни за своите ученици при подготовката за стартирането на собствен бизнес.

Представителите на бизнеса считат, че във връзка с въвеждането в учебната програма на професионалните гимназии на дисциплината „Предприемачество”, **удачно би било и въвеждане на модул, свързан със запознаване на учениците с местната (регионалната) икономика**. Безспорно от голяма полза за учениците е да получат теоретична подготовка за основите на пазарната икономика, принципните положения при управлението на малко, средно или голямо предприятие и т.н. Но също така е важно за завършващите средното си образование ученици да познават реалното състояние на местната икономика и икономическите условия в региона, в който живеят. Чрез изучаването на тези местни икономически специфики на учениците ще се даде необходимия поглед и вникване в икономическата реалност, в която те ще могат да се интегрират и реализират предприемаческите си знания, умения и инициативи.

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ И ЕФЕКТИВНОСТ НА СЪВРЕМЕННИ ФОРМИ НА ОБУЧЕНИЕ И ПРОВЕРКА НА ЗНАНИЯТА ПО ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДМЕТИ И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

В проведените изследвания бе направен опит да се регистрира степента на разпространение на различни традиционни и по-съвременни форми на обучение, както и да се получат оценките на учениците и учителите за степента на тяхната ефективност. **Груповата работа и работата в екип са сред най разпространените форми на обучение в дух на предприемачество според преобладаващата част от анкетиранияте ученици**. По-нататък се посочват: участие в разработването и ръководенето на проекти, стажовете и практиките както в реални предприятия, институции и фирми, така и във виртуални, създадени специално за целите на обучението.

Учениците от професионалните технически училища, в сравнение с останалите ученици, са участвали в най-малка степен в различните форми на обучение по икономически предмети. За обучаващите се в общообразователни училища е регистрирано най-високо ниво на участие в три от прилаганите форми на обучение – работа в екипи, работа по проект и „мениджър за един ден”. За всички останали форми най-голям дял включени ученици има при професионалните гимназии с икономически профил. Повече от една трета от обучаващите се в тези гимназии младежи са преминали стажове във фирми или други институции – дял, два пъти по-висок в сравнение с учениците от останалите средни училища.

Интересът към различните форми на обучение по икономически предмети в средните училища е един от основните фактори за по-високата мотивация на учениците. **Всички прилагани форми на обучение са оценени като интересни от над половината от изследваните ученици**. Данните показват, че **сред най-популярните форми на обучение в училище са практически ориентиранияте**, които са и най-предпочитани. С най-голям интерес интервюираните са участвали в срещи и разговори с хора от бизнеса (93%), работа в екипи (91%) и групова работа (89%), както и стажовете във фирми или други институции (87%). Като сравнително най-малко интересни учениците посочват виртуалната борса и митница.

Трябва да се отбележи сравнително високото ниво на неинформираност на интервюираните учители за някои от основните форми на обучение в предприемачество. Между една пета и една четвърт от преподавателите нямат мнение или информация за влиянието на половината от прилаганите форми на обучение по предприемачество в средните училища (като участие във виртуално предприятие, учебна банка, “мениджър за един ден”, бизнес клуб, симулация на арбитражен съд, виртуална борса, учебна митница). **Това е сериозен индикатор, че едни от най-успешните добри практики за обучение в предприемачество не се познават добре от българските учители.** И това не е случайно, защото както беше отбелязано по-горе, в подготовката и квалификацията на учителите по икономически учебни предмети се наблюдават сериозни дефицити. Наличието само на педагогическа подготовка на ниво “магистърска програма” или придобиване на квалификацията “учител” в различните технически висши училища в рамките на интегриран курс по “Педагогика” в рамките на 45 или дори някъде 30 часа лекции и упражнения, е крайно недостатъчно за получаване на необходимите знания и умения за съвременно обучение в най-съществената част от дидактическата им подготовка, свързана с технологичното, процесуалното обезпечаване на учебния процес - методите и формите на обучение. Европейският опит показва, че преподавателите в средното училище в областта на професионалното образование притежават минимум бакалавърска подготовка, в която равномерно се разпределят и интегрират специфично професионалните и педагогическите познания.

Традиционните методи на преподаване са най-предпочитани, както сред учениците, така и сред техните преподаватели. За мнозинството от учениците и учителите лекцията представлява основен метод на преподаване. Други сравнително разпространени методи са дискусиата и беседата. Впечатление прави и не малкият дял на младежите и преподавателите, които не са дали отговор на въпроса за това кой е най-предпочитаният от тях метод на обучение по икономически предмети. **Слабата информираност за различните методи, както и съществуващите образователни традиции и наслоени навици, водят до ограничено използване на по-модерни и нестандартни форми на обучение по икономическите предмети и предприемачество.**

Учебният материал се представя като правило чрез стандартни методи, а интерактивните, при които се създават условия за формиране на съвременни знания и умения чрез реално участие на учениците в “добиването на знанията и опита”, често остават само добри пожелания. А дидактическите последици от използването на еднообразни методи в учебния процес са отдавна известни – загуба на интерес, понижаване на мотивацията на учениците за активно участие в учебната дейност, непосещаване на часовете.

Широкото разпространение на стандартните методи за проверка на знанията в училищата също е индикатор, че алтернативните методи за обучение не са много популярни в средното образование. Над 90% от всички ученици са споменали, че най-често прилаганите форми за изпитване са писменият и устен изпит, а над две трети посочват и тестовете (компютърни или на хартиен носител). Други методи като ролеви игри, проектни методи, различни видове въпросници и алтернативни методи за оценка са споменати от 5% до 12% от анкетираните ученици. Делът на учителите, които са посочили използването на алтернативни форми на изпитване, е по-висок от този на учениците само по отношение на проектния метод, но очевидно и според преподавателите като цяло тези методи за проверка на знанията не са широко използвани. Обяснението за това, че учителите използват твърде ограничен арсенал от методи и форми за проверка и оценяване на знанията и уменията на учениците от средното училище, отново е свързано с ограничената им подготовка в областта на доцимологията (науката за изпитите, изпитването и оценяването) и практическото владение на по-широк обхват от

диагностични процедури, разнообразяващи и оптимизиращи процесите на контрол и оценка на знанията и уменията на учениците.

Стандартните методи за изпитване са и предпочитани методи за проверка на знанията както за анкетираните ученици, така и за техните преподаватели. Регистрирани са някои различия в мненията на двете основни целеви групи:

- За учителите тестовете са втората предпочитана форма за изпитване, посочена след устния изпит.
- Проектният метод, като по-нова форма за проверка на знанията, се нарежда веднага след трите стандартни метода в предпочитанията на преподавателите - той е предпочитан от два пъти по-голям дял учители в сравнение с учениците.
- Дискусиите, беседите - диагностични разговори и ролевите игри също както тестовете и проектният метод, в по-голяма степен са предпочитани от преподавателите.
- Обратно, всеки десети ученик предпочита наблюдението като форма за проверка на знанията, в сравнение с 4% от учителите.

По-малко популярните методи за проверка на знанията по икономическите дисциплини в по-голяма степен са използвани в професионалните гимназии с икономически профил и в извънстоличните училища, с изключение на проектния метод.

Според учителите практическите форми на обучение имат много добър образователен потенциал. Интересът на учениците към практическото обучение също е висок - едва един от всеки 100 ученика отхвърля възможността да вземе участие в стаж или „чиракуване“. **Същевременно, реалното участие на учениците в практически форми на професионално обучение е ограничено.** Едва всеки пети от интервюираните ученици е имал практика или стаж във фирми/организации/ведомства.

Според учениците, възможностите за избор на различни видове фирми, организации и институции за провеждане на стаж или практика са доста ограничени. Най-често практики и стажове се провеждат в производствени предприятия и търговски фирми. В същото време нито един от запитаните не е прилагал своите знания в съдебна институция, а само единици – в изследователски агенции, международни компании и митници, въпреки че интересът към последните две институции е значителен. Административни пречки, ограниченията на изучавания материал и липсата на практическа възможност най-вероятно са сред основните причини за това. Интересно е да се отбележат следните разлики между реално и предпочитано провеждане на учебните практики:

- Делът на предпочитащите да стажуват в производствено предприятие или малка търговска фирма е два пъти по-малък от този на реално взелите участие в такава практика.
- Обучаващите се са демонстрирали най-силни предпочитания към големите търговски фирми и банките – институции, до които на практика достъпът на стажуващи ученици е силно ограничен.
- Всеки трети ученик желае да приложи придобитите в училище знания в по-трудно достъпни институции – в митница или международна организация.

На практика **несъответствията между интереса на учениците и реалните възможности за приложение на наученото чрез провежданите стажове и практики създава напрежение, което може съществено да намали интереса към**

икономическите предмети и да окаже негативно въздействие върху мотивацията на учениците.

Мненията на преподавателите относно подходящите за провеждане на стаж места до известна степен съвпадат с тези на предпочитанията, изразени от страна на самите ученици, но се наблюдават и някои различия:

- И двете групи респонденти подкрепят виждането, че голямата търговска фирма е най-подходящото място за провеждане на практика.
- За разлика от своите ученици, преподавателите виждат в производствените предприятия, малките търговски фирми и счетоводно-одиторските фирми удачни за стажуване институции.

Според мненията както на учениците, така и на учителите, **съвременните учебни планове в училищата не осигуряват оптимален баланс между теоретични и практически занимания. Повече от половината от интервюираните ученици са на мнение, че изучаваните предмети включват предимно теоретично съдържание и не се подкрепят достатъчно с практическа подготовка.** Учителите са разделени в мненията си по този въпрос на две еднакви по своя дял групи – тези, които отчитат балансираността на учебните програми по отношение на теорията и практиката са толкова, колкото и застъпващите мнението за преобладаващото теоретично съдържание на изучаваните в средните училища икономически учебни предмети.

Регистрираните различия в мненията на учениците и учителите относно разпределението на учебното съдържание по икономическите дисциплини, произтичат основно от профила на средното училище, в което те се обучават или преподават. Според младежите и преподавателите от професионалните гимназии с икономически профил в най-голяма степен е постигнат баланс между предоставянето на теоретичната подготовка и получаването на практически знания (дял от две трети и при двете целеви групи), а два пъти по-малък е съответният дял сред анкетираните ученици от другите два типа средни училища. Обратно, **около две трети от обучаващите се в общообразователни училища и над половината от учениците от професионални технически училища твърдят, че усвояват учебното съдържание по икономическите дисциплини предимно на теоретично ниво.** Същото мнение споделят и над половината от обучаващите се в извънстоличните средни училища. За разлика от своите ученици, мнозинството от преподавателите от средните професионални училища считат, че теорията и практиката в съдържанието по икономическите учебни предмети са сравнително добре балансирани.

Според три четвърти от интервюираните учители и 84% от анкетираните ученици, теоретичните занятия са като цяло достатъчни, срещу съответно 37% от учителите и 45% от учениците, поддържащи същото мнение за практическите занимания. **Близо половината от респондентите от двете целеви групи, обаче, не са удовлетворени от степента, в която са застъпени практическите занимания по икономическите дисциплини в учебните програми в средните училища.**

Това на практика означава, че в **средните професионални училища (особено тези с технически профил) все още не е намерен оптималният баланс между теоретическа и практическа подготовка.** Необходимо е както да се увеличат възможностите за провеждане на практическо обучение сред много по-голям дял от учениците, така и да се разнообрази достъпа до предпочитаните от учениците фирми и организации за провеждане на практики и стажове.

ИЗПОЛЗВАНЕ НА ИНФОРМАЦИОННИ И КОМУНИКАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ И МАТЕРИАЛНО-ТЕХНИЧЕСКА ОБЕЗПЕЧЕНОСТ НА УЧЕБНИЯ ПРОЦЕС

Над 80% от учениците в горния курс използват интернет. Очевидно, новите технологии се характеризират с висока степен на популярност сред младите хора, тъй като им предоставят бърз и лесен начин за общуване, голямо количество информация и почти необятен източник на безплатно съдържание – фактори, които по принцип оказват най-съществено влияние върху дела на интернет потребителите въобще. В същото време делът на използващите интернет в отделните типове училища е почти еднакъв, което отхвърля тезата, че интернет достъпът се определя от вида и престижността на училището. На съвременния етап новите технологии представляват по-скоро задължителен, отколкото „люксов“ елемент в общуването на младите хора.

Училището е второто по популярност място, където се осъществява достъпът до интернет. Причините за това, освен чисто технически, могат да се търсят и в достъпа до съдържание, който в редица училища е ограничен или се контролира. Класацията се води от интернет клубовете и домовете, където около и над половината от учениците осъществяват достъп до мрежата. Прави впечатление като цяло по-доброто компютърно осигуряване в общообразователните училища и гимназиите с икономически профил, където делът на интернет потреблението е значително по-голям от този в професионалните технически училища.

Данните показват, че в най-неизгодно положение се намират учениците в някои общообразователни училища. Там един на всеки четирима от учениците, които използват интернет за свързани с училище дейности е заявил, че компютри не се използват при обучението по нито един икономически предмет. Този дял в професионалните и икономически профилираните училища е значително по-малък – съответно 15,2% и 18,4%. Сходна неравнопоставеност се наблюдава и при учениците, които учат в София, и тези извън нея. Едва 12% от учениците в София, които използват интернет за учебни нужди са споменали, че не използват компютри в нито един предмет, докато делът на тези от провинцията е малко над 20%.

Делът на учениците, използващи информационните ресурси конкретно за дейности, свързани с училище е сравнително висок – един на всеки двама. Особено активни са учениците от професионалните гимназии с икономически профил - 70%. Като цяло обаче, **интегрирането на новите технологии в учебния процес на този етап остава ограничено.** Почти еднакъв дял от учениците и от техните преподаватели споделят мнението, че компютри се използват при обучението по много малко предмети и то предимно за по-специализирани и извън задължителната подготовка. Потреблението на ИКТ е концентрирано по-скоро извън училище и най-вече е насочено към безплатното съдържание.

Причините за слабата степен на интеграция на ИКТ в учебния процес не може да се търси в ниската информираност за тях и слабата им популярност. Това се потвърждава и от споделените становища на над половината от учениците и учителите, че компютърните програми представляват едно от основните учебни средства. Обяснението за недостатъчното навлизане на ИКТ в учебния процес се свързва предимно с **ограничените технически и най-вече финансови възможности на училищата.** Сред десетте най-проблематични области на средното образование учителите посочват незадоволителната материално-техническа база, недостигът на компютри и софтуер за тях.

Учебният процес обикновено се води със **стандартни средства**, включващи учебници и нагледни материали, табла, схеми и др. Най-слабо се използват учебните помагала на чужди езици и аудио и видео материалите. Причините за това вероятно са ниската степен на достъпност до този вид средства за обучение, ограничените финансови

ресурси на училищата и не на последно място - липсата на достатъчно знания и умения у учителите за работа със съвременни компютърни програми, аудио и видео техника и пр.

Според мненията и оценките на интервюираните ученици е налице **сравнително висока степен на обезпеченост по отношение на по-голямата част от използваните в момента стандартни учебни материали**. Това мнение не се споделя в еднаква степен от учителите. За една немалка част от тях снабдяването с учебниците и специализираната литература са сред най-належащите нужди на обучението. След тях се посочва потребността от осигуряване на нагледни материали и най-вече аудио и видео средствата. Най-силна е нуждата от тях в професионалните училища и в училищата извън София.

Заслужава да се отбележат още няколко констатации, свързани с оценките на учениците за степента на обезпеченост с дидактически средства:

- Специализираните учебници са недостатъчни в общообразователните училища. Подобна оценка се наблюдава и по отношение на нагледните материали.
- Специализираните гимназии с икономически профил са най-добре обезпечени с учебни материали на чужди езици. В средните професионални училища и в СОУ те са по-скоро недостатъчни.
- Учениците, използващи интернет за търсене на информация и справки, в по-голяма степен от останалите си съученици считат, че различните видове учебни материали в училище са недостатъчни.

ОТНОШЕНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ КЪМ ИЗУЧАВАНЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДМЕТИ И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО И ГОТОВНОСТ ЗА ЗАПОЧВАНЕ НА СОБСТВЕН БИЗНЕС

Като цяло, преподавателите оценяват участието на учениците в различните дейности по икономическите учебни предмети, изучавани в училище, като сравнително активно. Около и над половината от учениците, които изучават икономически учебни предмети, взимат активно участие в учебния процес според 79% от интервюираните преподаватели.

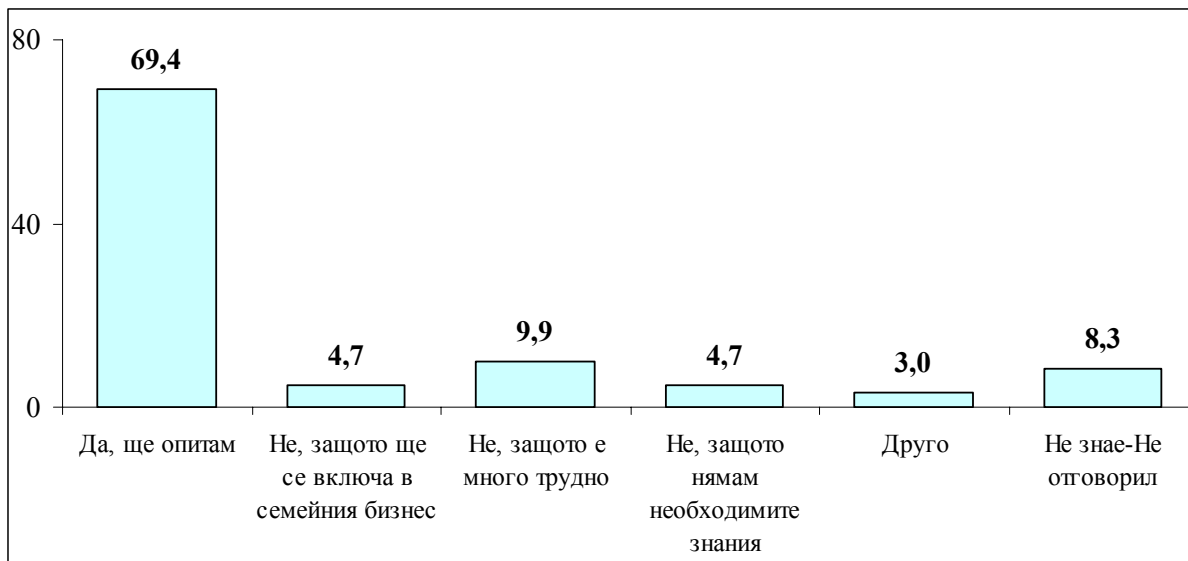
В най-висока степен активността на учениците се проявява по отношение на затвърдяване на икономическите знания чрез упражнения и задачи, в дейностите, свързани със задължителната подготовка и при формиране на предприемачески умения и навици чрез практически занятия, разработване на проекти и др.

Самоподготовката и заниманията въщи по някои от икономическите предмети, изучавани в училище, заемат съществено място в програмата на учениците. Средно между 3 и 9 часа на седмица са им необходими, за да се подготвят самостоятелно въщи. Различията варират в зависимост най-вече от пола на ученика и типа на учебното заведение. **Учениците от средните професионални технически училища се занимават двойно по-малко в къщи от обучаващите се в професионалните гимназии с икономически профил.**

Отношението на учениците към социалната фигура на предприемача е позитивно. Близко 90% от анкетираните ученици дават положителни оценки на хората, които са склонни да се ангажират със собствен бизнес след завършване на училище.

Готовността на учениците да започнат собствен бизнес след завършване на средното си образование също е висока. Повече от две трети от интервюираните младежи изразяват намерения да започнат собствен бизнес, след като завършат средното си образование. Всеки десети ученик изразява опасения от трудностите, съпътстващи едно такова начинание, но липсата на достатъчно знания и подготовка, нужни за стартирането на бизнес, е осъзната едва от 5% от младежите.

ГРАФИКА 1. НАМЕРЕНИЯ ЗА ЗАПОЧВАНЕ НА СОБСТВЕН БИЗНЕС ОТ УЧЕНИЦИТЕ СЛЕД ЗАВЪРШВАНЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО ИМ (%)

База N = 1000

Поставени пред хипотетичен избор, повече от половината от анкетираните ученици свързват своето бъдещо развитие с участието в собствен бизнес, най-вече поради осигуряваната от него независимост. Причините за това се свързват най-вече с личното финансово благополучие и печеленето на пари. За всеки пети ученик работата в държавна институция или утвърдена частна фирма също представлява перспективна възможност за професионална кариера и лично развитие.

Според учениците, важна предпоставка за практическата им реализация в бизнеса е притежаването на определени личностни качества и наличието на благоприятни обективни условия. Мнението на респондентите за обективните условия, които трябва да са налице за нормалното функциониране на една фирма, до голяма степен са определящи и за личностните качества на предприемача. Като сравнително най-важни условия и от учителите, и от учениците са посочени наличието на начален капитал, връзки и контакти, а от личностните качества – инициативност, амбициозност и професионализъм. Сравнително най-маловажно условие според учениците е наличието на стабилна политическа обстановка, а от личните качества – пестеливостта. Най-често с концепцията „предприемачество” се асоциират управлението на бизнес и желанието да се занимаваш с такава дейност. Интересно е да се отбележи обаче, че малко повече от една десета от запитаните свързват това понятие с новите идеи и иновативността. Приблизително същият е и делът на тези, за които предприемачеството представлява правилно разбиране на риска и необходимостта от умения да се борави с пари и отговорности.

Учениците определят сред най-ценните лични качества, които се формират въз основа на изучаваните икономически предмети, уменията за общуване, за взимане на решения, за създаване и работа в екип, уменията за самостоятелна работа и възможността да се формира и изразява лично мнение. Учителите като цяло споделят подобно мнение, но полезността на влиянието на изучаваните икономически дисциплини върху развитието на жизненоважни умения у учениците е оценена по-високо от преподавателите в сравнение с оценките на учениците.

Според преобладаващата част от учениците, **основният фактор, който влияе за формирането на нагласа за започване на частен бизнес, е личното благоденствие на предприемачите**, което най-често се свързва с желанието за осигуряване на висок

стандарт на живот и финансово благополучие. Едва всеки седми от анкетиранияте ученици смята, че предприемачите започват своята дейност, с цел подпомагане икономиката на страната.

МЯСТО И РОЛЯ НА БИЗНЕСА И ИЗВЪНУЧИЛИЩНОТО ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ОБУЧЕНИЕТО В ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ ДУХ

Една от основните дейности по проекта бе провеждането на поредица от качествени интервюта с представители на бизнеса и образователните центрове и организации, които предоставят образователни услуги в областта на бизнеса и предприемачеството. Респондентите са предимно представители на малки и средни предприятия от всички икономически сектори на страната. Получената информация се отнася до оценката на професионалното обучение за формиране на предприемачески дух от позициите на действащите бизнесмени, готовността на предприемачите да се ангажират с проблемите на обучението по предприемачество, качеството на получаваните знания и умения от учениците в средните училища в областта на ръководенето на стопански единици, конкретни практически предложения за реформа в областта на образователната система, включването на предмети в областта на предприемачеството и организиране на практическата подготовка и др.

Ангажираност и оценка на бизнеса за обучението в дух на предприемачество в средните професионални училища

Деловите среди декларират подкрепа за обучението в дух на предприемачество чрез осигуряване на стажантски програми и финансова помощ. Същевременно, интервюираните са на мнение, че ефективното обучение изисква едновременните усилия на учители и представители на бизнеса. Остава се с впечатлението обаче, че **участието на бизнеса в процеса на обучение в дух на предприемачество е по-скоро декларативно, отколкото техни осъзнати потребност и интерес**. Индикатор за това е и фактът, че много малка част от учениците посочват малките и средни фирми като предпочитано място за провеждане на практики и стажове. Причините за това могат да се търсят, от една страна, в ниската ефективност на досега съществуващите стажове според голяма част от интервюираните бизнесмени. От друга страна, законодателството не стимулира интерес на бизнеса да участва в този процес. Сегашната система на държавни изпити в професионалните училища е единственият момент, в който представителите на бизнеса имат възможност да изразят мнение по учебния процес, съдържанието и формите на преподавания материал. През целия четиригодишен период на обучение те нямат възможност да влияят върху параметрите и критериите, на които трябва да отговарят завършващите професионални училища. От тази гледна точка, те нямат интерес да се включват в инициативи за провеждане на стажове или производствени практики. В същото време не се отчита, че инвестициите на бизнеса в образованието и обучението на този етап са минимални, а държавата не може да поеме цялата финансова тежест за финансиране на образованието. Нейната роля е да насърчава бизнеса в тази посока, като създава условия той да получи финансови облекчения, ако се включи в издръжката на обучението.

Липсата на осъзната потребност и интерес за по-тясно сътрудничество между бизнеса и средните професионални училища говори за нужда от обща политика в тази посока. Цел на тази политика е **да се намери пресечната точка между интереса на деловите среди, училището и учениците и да осигури нормативна база за насърчаване на бизнеса да инвестира в образованието и конкретно в обучението по предприемачество**. Участието на бизнес организациите в обучението в дух на предприемачество се вижда по посока на по-добра координация и обучение на самите учители. Предлага се бизнесът и браншовите организации да организират курсове и

семинари за учители, преподаващи предмети, свързани с предприемачеството. Така те ще повишават непрекъснато своята квалификация и ще бъдат мотивирани да въвеждат нови методи на обучение.

Общо взето, отношението на бизнеса към обучението в дух на предприемачество в средните професионални училища е положително. **Очакванията обаче са, че сътрудничеството би имало много по-голям ефект, ако обхване цялата система на средно образование в страната, а не само отделни елитни професионални гимназии.**

За момента ролята на работодателите в процеса на възпитание и обучение в дух на предприемачество е сведено единствено до осигуряване на стажове и учебни практики, които не винаги са ефективни. Ролята на работодателите трябва да се търси по-скоро в реалното им участие в учебния процес като външни лектори, които да онагледяват и конкретизират теоретичния материал чрез примери от практиката. Допълнително, системата на стажове и практики трябва да се усъвършенства, така че работодателят да е наясно още от самото начало на стажа какво ще бъде неговото съдържание и крайна цел за всеки един от стажантите. Водещият принцип е да се намери и гарантира интересът на работодателя в процеса на сътрудничество между бизнеса и училището.

Подготовката, познанията и уменията, които учениците получават, не са достатъчни да задоволят потребностите на бизнеса. Тази констатация се отнася за цялата образователна система. Една от възможностите за преодоляване на разминаването между бизнеса и средното образование предполага именно въвеждането на икономически предмети в учебните програми. За да се увеличи тяхната ефективност, те трябва да бъдат съчетани със съответната форма на обучение и партньорско сътрудничество с бизнеса. Резултатите от изследването потвърдиха предварителната хипотеза, че **бизнесът не е доволен от подготовката на хората със средно образование.** Нашите предположения се базираха на предишни изследвания, които касаят отношението на бизнеса към висшето образование. Намирането на „качествен“ служител е голям проблем за работодателя.

Ето защо основна цел при качествено изследване сред представителите на бизнеса бе да регистрираме кои са потребностите на бизнеса, които не се покриват от завършващите средни училища и каква е степента на това несъответствие. Според интервюираните бизнесмени, **системата на икономическо образование трябва да обхване цялото средно образование и да не бъде ограничавана само до професионалните гимназии и икономически профилираните паралелки на общообразователните училища.** Учениците трябва да получават основни икономически знания, с които да започнат да се запознават още от първите класове на средното общо и професионално образование. Те трябва да представляват комбинация от познания за икономическата и политическата система в страната, както и поредица от конкретни умения, например как се регистрира фирма, как се формират разходи, как се изготвя фактура и какво е платежно нареждане. Това са минимум базови знания, които всеки завършващ средно училище трябва да притежава, за да посрещне изискванията на работодателя.

На практика много от учениците не познават структурите, отраслите, състоянието и перспективите на местната икономика. Това води до неправилна ориентация и подход в осъществяването на бизнес инициативите си или до търсене на реализация в други региони, поради непознаването на условията в собствения. Въвеждането на такъв тип обучение в средните училища може да допринесе и за намаляване на миграцията към големите градове, защото учениците ще виждат повече възможности за започване на собствен бизнес съобразно местните условия. Ще се създадат и условия учениците да се ориентират към съответните местни сектори и предприятия, които са естествена среда за тяхната бъдеща реализация, чрез провеждане на стажове и специализации в структурите на местния бизнес.

За разлика от учебни предмети като „Основи на пазарната икономика”, където материалът е в голяма степен общ и теоретичен, то представители на бизнеса, на държавната администрация и неправителствени организации могат да развият и обогатяват преподаването на предмета „Предприемачество” според своя опит и бизнес практика. Това също така ще провокира обмена на информация между различните структури, участващи в анализите на местната икономика и съставянето на учебните планове и програми.

Постепенното адаптиране на младите хора към изискванията на трудовия пазар изисква **обучението в дух на предприемачество да се ориентира в по-голяма степен към формиране на практически умения**. Според интервюираните представители на бизнеса, като цяло завършващите професионално средно образование са добре теоретично подготвени, но нямат необходимите практически умения.

Представителите на бизнеса очакват завършващите средно образование да имат представа от основните икономически концепции и принципи, а останалите им умения да са свързани с практическото прилагане на тези базови знания. Представителите на деловите среди не очакват, че учениците ще бъдат абсолютно завършени кадри - не липсата на трудов опит е проблем, колкото липсата на практически умения.

За представителите на бизнеса дисбалансът в съотношението теория-практика и недостатъчната мотивация на учениците са сред най-важните причини за проблемите в обучението в дух на предприемачество в средните професионални училища и икономически профилираните паралелки на общообразователните училища. Тук се получава видимо разминаване между представителите на бизнес средите, от една страна и мнозинството учители и директори на професионални гимназии, според които балансът “теория-практика”, както е включен в учебните планове и програми понастоящем, е оптимален. Следователно, причините за впечатлението, с което остават хората от бизнеса за недостатъчната подготвеност на абсолвентите на практическо равнище, следва да се търси по посока на действителното реализиране на целите на практическата подготовка на учениците, уплътняването на учебното време със значими дейности, използваната методика и редица други педагогически фактори, влияещи върху качеството на усвоените умения.

За предприемачите **организацията на учебния процес е ключът към повишаване ефективността от обучението в дух на предприемачество**. Водещата позиция на фактора “съотношение между теория и практика” отразява желанието на бизнеса завършващите средно образование да притежават повече практически умения. Тяхното натрупване става чрез интерактивни методи на обучение като ролеви игри, решаване на казуси и задачи, разработване на бизнес проекти и др. Допълнително, въвеждането на беседи и разговори ще спомогне за повишаване на мотивацията на учениците да участват в учебния процес. Голяма част от интервюираните представители на бизнеса изказаха мнение, че е необходимо в училище да се осъществява реално и компетентно професионално ориентиране, което би допринесло за по-лесното адаптиране на завършващите средно образование към изискванията на трудовия пазар.

Обучение в дух на предприемачество извън средните училища

През последните 10-15 години центровете за професионално обучение изпълняват нелеката задача да квалифицират и преквалифицират част от безработните в България. Националната агенция за професионално образование и обучение (НАПОО) към Министерския съвет е институцията, която лицензира центровете за професионално обучение. Те пряко обслужват нуждите на бизнеса, което ги прави по-гъвкави структури относно придобиването на конкретни професионални умения за по-кратко време, в сравнение със средните общообразователни и професионални училища. Основната част от курсистите в центровете за професионално обучение са безработни или такива, които

желаят да се преквалифицират. Рядко в курсовете се записват току-що завършили средното си образование, за което има и законово ограничение. Ето защо, тяхната главна цел е получаването на нова или допълнителна квалификация.

Образът на професионалните гимназии сред представителите на центрoвете за професионално обучение не е еднозначен. Някои от тях имат преки и точни наблюдения, а мненията им се основават на конкретни впечатления, докато други възпроизвеждат стандартни обществени нагласи към професионалните училища. Общият положителен образ на професионалното образование се основава на впечатленията от профилираните икономически гимназии, най-вече на по-престижните стопанско-финансови и търговско-банкови гимназии. Високо се оценяват както преподавателите, така и базата на тези училища, а оттам се прави извода, че учениците в тях са по-добре подготвени. Истина е обаче и обстоятелството, че една значителна част от центрoвете за професионално обучение използват услугите на преподаватели именно от тези гимназии и това би могло да повлияе върху категорично изразеното им положително отношение към този тип средни училища.

Вторият негативен пласт в събирателния образ на професионалното образование се определя от останалите средни професионални технически училища. Определено **оценката за подготвеността на учениците, които завършват тези училища, е ниска.** Причините, които се посочват, са разнообразни - остарялата материално-техническа база, липсата на сътрудничество с бизнеса, нереалните и неефективни стажове, сравнително ниската професионална подготовка и мотивация на преподавателите.

За представителите на центрове за професионално обучение доближаването на средното образование до реалния икономически живот се свързва преди всичко с усъвършенстване формите на обучение. Представителите на центрове, които обучават в занаятчийски професии, категорично заявяват, че практическото обучение трябва да бъде застъпено в много по-голяма степен и да се осъществява при по-добра и модерна техническа база. Центровете, които готвят счетоводители, социални работници и други служители, по-скоро държат на солидната теоретична подготовка. Това разминаване е естествено и е обосновано от различните професии, за които центрoвете са получили лиценз. Друг проблем на средното професионално образование, който беше изтъкнат, е липсата на унифицираност между учебните програми за една и съща професия. Като резултат учениците по една и съща специалност, но в различни училища, получават неравностойни познания и практически умения.

Центровете за професионално обучение като цяло не се самоопределят като конкуренция на средните училища за професионално обучение. Те запълват празнини в практическото обучение на учениците по дадена професия. Причините за това са, че често центрoвете за професионално обучение притежават по-добра и модерна техника, осъвременени учебни програми и планове, както и мотивирани преподаватели. Тези изводи се отнасят най-вече до центрoвете, които обучават в занаятчийски професии. Това не е в сила за обучителни курсове, които не изискват учебна практика - за счетоводители, социални работници и други.

Бяха направени и някои радикални предложения, едно от които бе професионалното обучение да се отдели от средното образование и да премине към колежанското ниво или към центрoвете за професионално обучение. Така средното училище ще дава общото образование и основа, на което трябва да стъпи всяко едно професионално обучение, което по същество е специализация.

ОСНОВНИ ИЗВОДИ ЗА ПРОЦЕСА НА ВЪЗПИТАНИЕ, ОБУЧЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ В ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО В СРЕДНИТЕ ПРОФЕСИОНАЛНИ УЧИЛИЩА В БЪЛГАРИЯ

В осъществения анализ бяха идентифицирани редица проблеми и предизвикателства в системата на професионалното образование и обучението в дух на предприемачество. Най-важните като не се подценяват и постигнатите резултати могат да се обобщят така:

Въпреки наличието на правителствени документи, в които се подчертава значението на обучението в предприемачество и формирането на предприемачески дух, все още не са достатъчни поетите политически ангажименти за насърчаване на предприемачеството в професионалното образование. Не е създадено координационно звено между институциите за насърчаване обучението в дух на предприемачество, функциониращо на високо управленско ниво и включващо представители от различни министерства - Министерство на икономиката, Министерство на образованието и науката, Министерство на финансите, Министерство на труда и социалната политика и други заинтересовани държавни агенции и неправителствени организации. Не съществува и единна стратегия за обучение в дух на предприемачество във всички степени на образование, разработена и приета от висша държавна институция. Няма одобрен план за действие за насърчаване на политиката за обучение по предприемачество и единен координационен център на национално ниво, отговорен за събиране на количествени данни за системата за обучение в дух на предприемачество в различните степени на образование.

Сериозен проблем на професионалното образование в страната е липсата на единна система за измерване и оценка на неговото състояние и качеството на подготовка на учениците в дух на предприемачество. Не се събира и предоставя систематизирана информация за реализацията на завършилите професионалните училища, за да може да се преценят качеството и ефективността на обучението и да се направят надеждни международни сравнения. В настоящия доклад са предложени за обсъждане индикатори като първоначален опит за разработването на единна система за мониторинг на състоянието и напредъка на българската образователна система в рамките на европейските приоритети, свързани с насърчаването на предприемачеството, заложен в Европейската харта за малките предприятия.

Един от основните общи проблеми за средните общообразователни училища в България, включително и за професионалните гимназии, е ниският относителен дял от БВП, който се отделя за образование. Както бе посочено, публичните разходи за образование в страната в последните години средно са около 4.0 - 4,3 % от БВП, но все още са по-ниски в сравнение с развитите европейски държави, включително и бивши социалистически страни. Например, в Латвия, Литва, Полша, Унгария и други разходите за образование надхвърлят 5 % от БВП, а в страни като Дания, Швеция и Норвегия те са между 7% и 9%. Това рефлектира върху всички аспекти на училищната и учебна среда в българското училище – материална база, хардуерна и софтуерна осигуреност, качество на информационните и комуникационни технологии, социално-битов комфорт на участниците в образователно-възпитателния процес, мотивацията на учителите и учениците за ефективна учебна дейност. **Може да се направи заключението, че за да се модернизира с бързи темпове образователната система в България и да се доближи до равнището на развитите европейски страни, е необходимо да се увеличи както дялът на разходите за образование в БВП на страната, така и да се стимулират частните инвестиции в образованието.**

В същото време финансовите ресурси, насочвани към средното образование, не винаги се управляват и изразходват ефективно. Многобройните централни

регулации поглъщат значителни средства, които могат да се насочат към училищата. Недостатъчно се ангажират общините и училищните директори с ефективното управление на паричните ресурси. Финансирането на средното образование се осъществява предимно на основата на система от натурални показатели (брой ученици в паралелка, брой учителски часове и др.), които от своя страна не отговарят на потребностите на ползвателите на образователната услуга (т.е. не се финансират програми, обвързани с конкретни цели), което генерира неефективни разходи в сектора. Чрез действащия модел на управление и финансиране на образователния процес се възпроизвеждат ниските стандарти за масовите училища и дефицита на предлагане на качествени образователни услуги.

През 2005 година е направена важна стъпка към включването на учебния предмет “Предприемачество” (заедно с предметите “Икономика” и “Бизнес комуникации) в задължителната професионална подготовка на учениците от неикономическите специалности и професии. Това ще доведе до засилване на прагматичния характер на професионалното обучение и модернизиранието му по посока на европейските стандарти за формиране на съвременна икономическа и предприемаческа култура у всички ученици. Недостатък е, че **усвояването на знанията и уменията по предприемачество на този етап е предвидено само в условията на класната стая, без практикуване, стажуване и други по-ефективни и приобщаващи към икономическа реалност методи и форми на обучение.** Ефектът от въвеждането на новите учебни предмети, ориентирани към обучение и възпитание в дух на предприемачество, ще може да бъде оценен едва след апробирането им в реални условия за поне една учебна година.

Като сериозен проблем се очертава и цялостното състояние на практическата подготовка на учениците в средното професионално образование. Въпреки че според учителите практическите форми на обучение имат много добър образователен потенциал, а учениците проявяват засилен интерес към тях, реалното участие на младежите в практически форми на професионално обучение е ограничено. Едва 20% от изследваните ученици са били включени в последната година в учебни и производствени стажове и практики. Същевременно голяма част от интервюираните **представители на бизнеса изразяват мнението, че в настоящата си форма стажовете и практиките до голяма степен се провеждат формално и са неефективни.** Констатира се и несъответствия между интереса на учениците и реалните възможности за приложение на наученото чрез провежданите стажове и практики в желани от тях фирми и организации. Това създава напрежение, което може съществено да намали интереса към икономическите предмети и да окаже негативно въздействие върху мотивацията на учениците. Не се адаптират пълноценно в професионалното средно образование и съществуващите модерни европейски и национални “добри практики” за практическо обучение в дух на предприемачество, които се познават слабо и се използват ограничено особено в професионалните училища с технически профил.

Качеството на подготовката на учителите в средните общообразователни училища с икономически профил и професионалните гимназии също предизвиква загриженост. Изразяват се опасения, че към учителската професия се насочват предимно специалисти-икономисти с педагогическа квалификация, които не са намерили място в по-престижни и по-високо платени сфери на пазарната икономика. В същото време тези специалисти-икономисти нямат необходимата мотивация и педагогическа подготовка и квалификация като количество и качество педагогически знания и умения, получени в рамките на минимум бакалавърска степен на обучение. В действителност, т.нар. педагогическа квалификация на учителите по икономическите учебни предмети, е крайно ограничена и недостатъчна. Илюзия е, че може да се подготвят икономисти като добри учители, които познават и умеят да прилагат съвременни методи, форми, техники,

средства на обучението, модели на общуване със своите ученици само в рамките на няколко лекционни курса.

Наред с очерталите се добри педагогически модели на използването на подходящи, адекватни, съвременни интерактивни методи и форми на обучение настоящето изследване открие като **особено сериозен въпроса с преобладаването на методи за устна комуникация в професионалните училища, подценяването и по-скоро непознаването и неприлагането на методи, форми, техники и средства, които да активизират учениците в учебния процес и да ги поставят в учебна среда, близка до икономическата реалност.** Подценяването на методите, които провокират мисленето и симулират условия, близки до реалните, влияе негативно върху трайното усвояване на преподавания учебен материал. Колкото и добре да е избрано и структурирано едно учебно съдържание по предприемачество, то само по себе си не довежда до формирането на предприемачески умения, които са всъщност “знания в действие”. Причините за това състояние на нещата следва да се търсят в няколко посоки: все още ниското равнище на педагогическа подготовка и квалификация на повечето учители в сферата на професионалното образование, недостатъчната и несъвременна материално-техническа база, както и ниското заплащане на учителския труд, който не стимулира добри професионалисти да работят в професионалните гимназии.

По-голямата част от учителите **не използват и модерни форми и техники за проверка на знанията на учениците.** Прилагането на ограничен брой методи /предимно устно и писмено изпитване/ и пренебрегването на оценяването на практически умения, нагласи, отношението на учениците към преподаваното учебно съдържание, може да се определи като ограничение за повечето ученици в системата на професионалното образование да изявят действителните си заложби, интереси и възможности за бъдеща професионална реализация. В този контекст включването на доцимولوجическа подготовка в педагогическите знания и умения на учителите в тази система е обективна потребност.

Друг проблем, който бе идентифициран и от учителите, и от представителите на бизнеса и на центровете за професионално обучение е, че значителна част от учебните програми в професионалното образование са остарели както по отношение нивото на модерните технологии, така и в сравнение с прилаганите в други европейски страни. В редица случаи те са ориентирани към професии, които отмират или използват остарели технологии (например, при обучението по чертане, ремонт на технически средства и оборудване, производство на храни и облекла и др.). В тях се поставя акцент върху получаването и запаметяването на информация, вместо върху формирането на практически знания, умения и компетенции. Така те не са в състояние да подготвят учениците за динамичния европейски пазар на труда. Понастоящем значителна част от учениците, завършващи професионални училища, се нуждаят от допълнителна подготовка, за да си намерят работа и да бъдат конкурентоспособни на трудовия пазар. Допълнителна пречка е и липсата на ефективно действаща система за производствена практика, стажуване и чиракуване извън училището. Професионалната подготовка се провежда предимно в училищата, които в преобладаващата си част са недостатъчно или неподходящо оборудвани.

Интегрирането на новите технологии в учебния процес на този етап остава ограничено. Мнозинството ученици и техните преподаватели споделят мнението, че компютри се използват при обучението по много малко предмети, и то предимно за по-специализирани и извън задължителната подготовка. Потреблението на ИКТ е концентрирано по-скоро извън училище и най-вече е насочено към безплатното му съдържание.

Наблюдава се **дефицит по отношение усвояването на система от начални икономически знания за всички ученици още на ниво прогимназиален етап в СОУ,**

поради отсъствието на самостоятелен учебен предмет по “Домашно стопанство” или “Семейна икономика”, какъвто е опитът на по-развитите европейски страни. Формата на включването на подобна подготовка в учебния план (задължително-избираема или свободноизбираема) би следвало да се дискутира и определи от образователните експерти, учителите и всички заинтересовани страни. Предлаганото на този етап “разтваряне” на икономическите знания сред другите учебни предмети (например, история, литература, география и пр.) води до неяснота и дифузност, до невъзможност да се усвоява система от начални икономически знания. Още повече, че държавните образователни изисквания /ДОИ/ по гражданско образование в частта си за формирането на икономически знания, умения и отношения у учениците за прогимназиален и гимназиален етап са твърде сложни, абстрактни и нямат пряка връзка с формирането на предприемачески нагласи. Наличните учебни помагала, свързани с “Подготовка за бизнес в училище – 5-8 клас” (1997г.) въпреки добрият си замисъл, имат само пожелателен характер за учителите.

СТЕПЕН НА СЪОТВЕТСТВИЕ МЕЖДУ ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СИСТЕМА НА СРЕДНИТЕ УЧИЛИЩА И БИЗНЕС СРЕДАТА

Изследването констатира, че **на национално ниво отсъства цялостна политика, съгласувана с бизнеса и ориентирана към съобразяване с възможностите и изискванията на пазара на труда.** Липсва създаден работещ социален механизъм за съчетаване на интересите на бизнеса и трудовия пазар с капацитета на професионалните училища и демографското развитие на страната, областите и общините. Не съществуват методика и индикатори, въз основа на които да се оптимизира училищната мрежа от професионални училища и да се оцени нейната ефективност.

Контактите и ангажираността на бизнеса с професионалното образование и обучението по предприемачество са силно ограничени. Частните инвестиции в професионалното образование са малки и липсват законови стимули за тяхното насърчаване. Връзката на професионалните училища с бизнеса е до голяма степен формална и декларативна, защото все още не се основават на взаимен интерес. Особено ограничени са контактите на професионалните училища с малките и средните предприятия, които не се разглеждат като желан и търсен партньор. Предпочита се сътрудничеството с големи фирми, финансови институции и държавни ведомства, въпреки че формирането на предприемачески дух е от изключителна важност най-вече за малкия и среден бизнес.

Могат да се направят няколко основни обобщения за **степената на интеграция на икономическите предмети в училищата и за нивото им на кохерентност с реалните условия и нуждите на бизнеса:**

- Включването на предприемачи като консултанти на учителите и лектори в бизнес клубове и учебно-тренировъчните фирми, като съавтори на учебни помагала и дидактически материали, като ангажирани с цялостния образователно-възпитателен процес в училище, е твърде ограничено. То не е насърчавано материално и мотивацията на бизнесмените за участие в подобни дейности е слаба.
- Недостатъчно е застъпено стажуването и чиракуването в български предприятия и фирми като съществена част от подготовката и професионалната реализация на учениците и завършващите професионалните гимназии. Това са утвърдени форми на професионално обучение в европейските страни и техният опит в това отношение е показателен за ефективността на този тип практическо обучение и реализация. В България все още липсва стимулираща бизнеса

нормативна база, която да регламентира и насърчи ефективното провеждане на стажовете и практиките на учениците.

- Изучаваните профилиращи икономически предмети не дават право за явяване на държавни зрелостни изпити за придобиване на професионална квалификация. От тази гледна точка липсва нормативната санкция с оглед създаване на прагматична мотивация у учениците и интерес за изучаване на предметите в този профил.

Подготовката, познанията и уменията, които учениците получават, не са достатъчни да задоволят потребностите на бизнеса. Тази констатация се отнася особено за средното професионално образование и се споделя от мнозинството интервюирани бизнесмени. Предлагат се различни подходи за преодоляване на разминаването между бизнеса и средното образование: въвеждането на практически ориентирани икономически предмети в учебните програми; засилване на практическото обучение и формирането на практически умения у учениците; активно партньорство на бизнеса с училищата на базата на ясна и насърчителна законова регламентация на тези отношения.